

פנקס התרבות הערבית

מוחמד ע'נאיים

הספרות הערבית בישראל

— עבר והווה

מישל חדאד: היחס שבין הסופר הערבי לשלטון בלט בצורה מיוחדת בספרות הפלסטינית בחו"ל. השפעות הנושא בלטו, בכל הז'אנרים הספרותיים: שירה, סיפורת, תיאטרון. אצלנו העניין שונה. אנו חופשיים בכתיבה הביקורתית נגד המימסד. זה בולט ב"אל-ג'דיד", "אל-אתיחאד" וגם ב"אל-אנבא" במידה מסויימת.

כאשר מדובר כאן בשינוי, האם ציפינו שהספרות תעורר נושאים כגון השתייכות למצב חדש ו/או אף לזהות חדשה? מהי זהות זו? ובהתחשב בחלוקה שד"ר בלס הצביע עליה — כלומר החלוקה לשני ענפים: הענף הישראלי שהוא ספרות של מיעוט לאומי, והענף האחר שהוא ספרות של פליטים. ושני הענפים מתחברים לגזע אחד והוא ההווה הפלסטינית. נשאלת השאלה: מה מאפיין את הספרות הערבית בארץ, ומהי זיקתה לספרות הפלסטינית?

שמעון בלס: כשאני אומר "פלסטיני" כוונתי כאן שערביי ישראל הם חלק מעם. העם קרוי: "העם הפלסטיני". אין לו שם אחר. מבחינה לאומית הם שייכים לעם הפלסטיני, ולא לעם הירדני או הלבנוני. אחרי 1948 פוצל עם זה לשני חלקים שהתפתחו במסגרת שונה. החלק שנשאר בישראל נקרא מיעוט לאומי, או מיעוט ערבי כדי להבדילו מהרוב היהודי. החלק השני של העם עבר בחלקו הגדול לגור במחנות הפליטים, והספרות שלו, כשאר פעילותו היוצרת, משקפת את חיי הפליטים. אחרי 1948 בלטו שני ענפים אלה בספרות. וזה מה שאפיין את הספרות הפלסטינית כולה. ספרות הפליטים, התמקדה במצוקות הפרט הפלסטיני לאחר הגלות, ואילו ספרות המיעוט הלאומי שיקפה את זיקתו של הפרט לאדמה ולבני עמו שמעבר לגבול, ואת מערכת יחסיו עם השלטון הישראלי והרוב היהודי. על אף ההבדל בנתונים, הרי סך-הכל ההווה המתוארת היא ההווה הפלסטינית על כל מורכבותה מאז 1948 ועד היום.

מוחמד ע'נאיים: עיסאן כנפאני בסיפורו "השיבה לחיפה" אינו שונה מאמיל חביבי ב"שישיית ששת-הימים". ההבדלים מזעריים.

מישל חדאד: יש קונסנוס בין הסופרים שבחו"ל בנושא אחד: חיי הפליטים, הגנת העם הפלסטיני הגולה. וזה בולט בספרות הפליטים בביור. הספרות משקפת את החיים. חיי האנשים סביבך וחיי העם שלך הגולה. והספרות הערבית מושפעת ממה שסובב אותה. ישנם סופרים שלא כותבים "ספרות יהי" הם מערביים בה פוליטיקה. אני לא יכול להתנגד לכך. המצב מאפשר להם לשאת סיסמאות פוליטיות בכתיבתם. אני לא יכול לקבוע אם יש צורך בסיסמאות פוליטיות בספרות, אך אני לא מצדד בכך. הספרות שלנו היא ברובה ספרות של סיסמאות. **כאן אולי המקום לדבר על "הספרות המגוייסת"...**

שמעון בלס: השאלה היא: האם אתה מגוייס אידיאולוגית ומביע את דעותיך במישרין, או מאפשר לקורא לקבל את המסר שלך מתוך המערכת הסיפורית, שבה ניתן לצורה האמנותית מקום ראשוני.

מוחמד ע'נאיים: אם נדבר על מישל חדאד, הרי משורר זה אינו רחוק בשיריו מהפוליטיקה. ברוב השירים שלו הוא מתייחס לנושאים פוליטיים, אבל בעקיפין. זהו ויכוח נפחי, מתמשך.

מישל חדאד: הסופר צופה במתרחש בחברה ומעביר את רשמיו ליצירתו. מטבע הדברים הוא שייך לחברה זו, ולכן העניין שלו אינו עניין אישי; הוא מגוייס בעל כורחו!

המקומי, והסיפורת בכללותה היתה מעין "סיפורי אגדות" שהשפעת הסיפורת העממית ניכרת בהם.

כיצד השתנו הנושאים? האם השתנתה המציאות? מוחמד ע'נאיים: כל חוקר ספרות ימצא את עצמו, בשלב השני, החדש, מחפש את הסגנון החדש, האחר. ניקח את סיפורי של אמיל חביבי "הכרוניקה המופלאה של היעלמות מותאשאאלי". יצירה זו צברה עוצמה בנוטלה מהספרות הקלאסית והסגנון הקלאסי את הנחוץ לה כדי להגשים את השינוי. כאן אנו מוצאים שמוש מעניין ברבדי לשון שונים, משחקי סגנון מופלאים. יתכן שנכתבו סיפורים דומים גם בשנות השישים, אבל הסגנון שונה, והשיטה אחרת. מבנה העלילה הוא מעין מודרניזציה של המקאמה הקלאסית. לסיכום, אני אומר שהחידוש היה בצורה. כאן אנו עדים לצורות כתיבה חדשות בספרות המקומית, אך שונות ממה שאנו מוצאים בסיפור המודרני.

שמעון בלס: אינני יודע אם החלוקה לשני שלבים עודנה רלוואנטית עד היום, בהתחשב בהתפתחויות שעברה הספרות הערבית בישראל. אני סבור שהיתה כאן התפתחות חשובה במה שקשור בצורה. אפשר לומר, לדעתי, שהשלב הראשון מסתיים בסוף שנות השישים.

האם ההתפתחות ניכרת גם בתוכן בנושאי הכתיבה עצמה?

שמעון בלס: הנושאים שמחמוד הצביע עליהם לא כללו את נושא חיי הפרט תחת המימסד הצבאי.

מוחמד ע'נאיים: אפשר שזה נכלל בכתיבה בנושא הניכור.

שמעון בלס: אבל היחס בין הפרט הערבי והשלטון לא הוזכר. כך גם היחס בין הערבי בישראל "העם הפלסטיני" שמחוץ לגבולות ישראל. ושאית הפרט הערבי לשינוי המצב והאיחוד מחדש. כך שהנושאים שטיפלה בהם הספרות לפני שנות השבעים לא היו שונים מאלה שבאו לאחר מכן.

מוחמד ע'נאיים: זווית הראיה השתנתה.

שמעון בלס: גם הצורה. אך הנושאים נשארו אותם נושאים. ייתכן שנוספו עליהם נושאים חדשים, אבל הקווים האפייניים לא השתנו: ענייני הפרט ותחושת הזכות. בשלב השני הושפעה הספרות הערבית בארץ מזרמים חדשניים. כמורכב נוצרה זיקה אמיצה יותר לספרות הערבית המודרנית בכלל. לנושא הניכור בסיפורת הערבית בארץ שני פנים: ניכור הפרט הערבי המתבטא בתחושת הזרות במולדתו: הוא זר מבחינה תרבותית ואידיאולוגית. נושא זה השתקף בתקופה האחרונה ברצינות ובהעמקה.

האם אתה סבור שכלל זה חל גם על יצירתם של הסופרים הפלסטיניים בגולה?

שמעון בלס: אנחנו מדברים על הספרות הערבית בישראל. הסופרים הפלסטיניים בחוץ לארץ היו נתונים להשפעות של זרמים חזקים יותר, ושוונים, כמתחייב מהימצאותם בעולם הערבי, יותר מהסופרים הערביים בארץ, שהיו מנותקים מהעולם הערבי החיצוני. תחושת הזרות בספרות זאת באה לידי ביטוי בתיאור הפלסטיני כפליט. הדבר בא לידי ביטוי גם בסיפורים של סמירה עזאם, שאינה נמנית עם המחזשים בסגנון. הסיפורים שלה בעלי מבנה קונבנציונאלי. תחושת הזרות בלטה בכל פעם שהיה מדובר בפליטי ביירות, עמאן, דמשק, וכו'.

מוחמד ע'נאיים: ניתן לומר שנושא הזרות הוא המוקד שסביבו נאספים כל הסופרים הערביים בישראל והסופרים הפלסטיניים בחו"ל.

שמעון בלס: הזרות היא ציר מרכזי בספרות הפלסטינית בישראל ובחו"ל.

רב-שיח בהשתתפות שמעון בלס, מישל חדאד, מוחמד ע'נאיים, הנחה: מוחמד ע'נאיים

בשלבי התפתחותה הראשונים היתה הספרות הערבית בארץ מוגבלת ברמה ובתוכן. הנושאים שהעסיקו את הסופר הערבי התמקדו בהווה הכפרי המיטלטל בין הישן ובין החדש — המודרני, במעמד האשה, הדור הצעיר, ובשאלות דת ואמונות טפלות.

הכתיבה שטיפלה בהתיישובות היהודית ובמאבק בציונות היתה דלה וקולנית.

האם השתנו פני הדברים אחרי כ-35 שנות קיום ישראל? מהם הנושאים שמעסיקים כיום את הסופרים הערביים? האם הצליחו הסופרים הערביים ליצור להם סגנון כתיבה חדש, שונה מזה של הדור הקודם? והאם נעלמה תופעת "ספרות הפלקאט"?

בשאלות אלו ואחרות התמקד הדיון ברב-שיח שהתקיים במערכת "אל-אנבא" בירושלים בראשית חודש יולי, ובו השתתפו המשורר מישל חדאד (מנצרת); מוחמד ע'נאיים, אוניברסיטת תל-אביב; ד"ר שמעון בלס (ראש החוג לשפה וספרות ערבית, אוניברסיטת חיפה); ועורך מדור זה, שהנחה את הדיון.

מוחמד ע'נאיים: אפשר להצביע על שני שלבי התפתחות בסיסיים של הספרות הערבית בישראל. השלב הראשון מסתיים בשנות השבעים הראשונות. והשלב השני מתחיל מיד עם תום תקופה זו. הסיפורת (ואף השירה עצמה, במידה מסויימת) פנתה לנושא החברתי, או מה שאפשר לכנותו: "הפאנוראמה החברתית". הסיפור עסק בכפר ניסה לשקף היבטים שונים שלו, חיי הכפרי, אמונות, הנאיביות שבאמונה זו, דבקותו בדת. נושאים אלה ביחד הם נושאים חברתיים — שטחיים. בשלב השני שהתחיל באמצע שנות השבעים פנתה הסיפורת יותר לעומק. אמנם הנושאים נשארו אותם נושאים, אבל בהוספת מימד חדש: הכתיבה על ענייני של האינדיבידואל הערבי. ייתכן שגם בעבר היו סיפורים שעניינם ניכורו של הפרט, אבל סיפורים אלה ניסו לצלם את המציאות באופן שטחי ובנאיביות מסויימת. בשלב השני נראתה הסיפורת מזווית אחרת. היא החלה לכתוב על דאגות האדם בכלל. והקורא הלא ערבי יכול היה למצוא בה עניין.

חלוקה זו שצינת, האם היא חלוקה לפי הזמן או הנושא, לאחר קליטת נושאים חדשים? נתייחס לחלוקה לפי הזמן, הרי 1967 היתה שנה מכרעת בספרות הערבית בכלל, והמקומית בפרט. ואם לצטט את אחד המשוררים שלנו, הרי הספרות הערבית בארץ שהיתה נושמת בריאה אחת לפני 1967, החלה לנשום בשתי ריאות עם "פריצת הגבולות" והסרת ה"מצור". כאן היתה ה"פתיחות"!

מוחמד ע'נאיים: השינוי בספרות לא נראה מיד לאחר 1967. תהליך עיצוב פני השלב החדש ארך עד אמצע שנות השבעים אבל ישנה חלוקה לפי הנושא והסגנון: הספרות שנכתבה בשלב הראשון לא חידשה בסגנון. אני סבור שהספרות הערבית היא ספרות של תיזה ולא ניתן למצוא בה חידושים בסגנון או בשפה במובן האמנותי; מצב זה נמשך עד שנות השבעים. ניקח לדוגמה קובץ סיפורים שיצא לאור בשנות השישים בהשתתפות 12 סופרים: "מגן הסיפורת הישראלית בשפה הערבית". הסיפורים שנכללו בקובץ זה עסקו בשטחיות בצד החינוכי ולא שמרו על רמה אמנותית נאותה. אמנות הסיפור הקצר לא היתה ברורה לסופר

תמיד אמרנו שחיינו הספרותיים סובלים מחבלי לידה קשים. ותמיד קיוונו שהמשבר הזה יחלוף. עכשיו ניתן להצביע על עשרות סופרים "מקצועיים" אצלנו, שגוון אחד מאפיין את כתיבתם: ההתייחסות הפוליטית. מה שקרה בפועל הוא שהשלכנו מאחורי גבנו את הבעיה האמיתית: בעיית הכתיבה היוצרת. מהו אס-כן משבר הספרות הערבית בישראל?

מחמוד ע'נאיים: נושא זה עלול להובילני שוב לבעיית החלוקה הגסה של ימין ושמאל, שחור ולבן. אני רואה שהבעיה הנוכחית היא שרוב הרמות הספרותיות מתייחסות לספרות לפי חלוקה זו.

עד כמה ניתן לומר שיחס זה מיושן?

מחמוד ע'נאיים: מה שקרה הוא שהספרות שהחלו את דרכם בשנות החמישים כמגוייסים לעניין מסויים, גילו שהם מחוץ למשחק, עומדים בפני נוסחה קשה: או להיות מגוייס בשירות הקומוניסטית, או... למות. ניקח לדוגמה את זכי דרוויש. הוא החל את דרכו ברצינות בשנות השבעים ומאז שתק. מה הוא כותב כיום? חלק מהסופרים סופרינו האחרים? נוסחת ההתייחסות הישנה אימתה על הבמות הספרותיות, והללו התחילו להיות את הסופרים בארץ לפי השייכות המפלגתית. היות שבמציאות הקיימת, השמאל שלט בכל אצלנו, הרי סופרים אלה נותרו בלי במה, נטולי אפשרות להתבטא.

שמעון בלס: אני סבור שהספרות הערבית בכלל היא ספרות מגוייסת ברובה. מאז מחצית המאה ה-19 ועד היום התאפיינה הספרות הערבית במגוייסותה לזרמים רעיוניים מסויימים, לבעיות חברה, לחיפוש הזהות הלאומית, וכו'. נגיב מחפוז, במכלול יצירתו הוא סופר מגוייס. השאלה היא כיצד אנחנו מגדירים את המונח ספרות מגוייסת. האם זוהי ספרות הכופה את עצמה לקו מפלגתי מסויים, או שהיא יכולה לנבוע מתוך בחירתו החופשית של הסופר.

כיצד שיקפה הספרות הערבית בארץ את מאבקי הדורות? האם נעזרו סופרי הדור החדש בנסינות קודמיהם, או היה העבר מעין חלל תרבותי ריק, בלי מורשה תרבותית?

מישל חדאד: המאבק לא היה בולט. חלק מהסופרים הפסיקו לכתוב וחלק אחר עודנו כותב. אבל אני יכול לומר שהרבה סופרים "חדשים" לא נאבקים ב"ותיקים" אלא מושפעים מהם.

שמעון בלס: למי אתה מתכוון ב"ותיקים"?

מישל חדאד: הסופרים שכתבו בשנות החמישים הם הוותיקים, ואלה שהחלו לכתוב בשנות השבעים הם החדשים. אלה האחרונים נחשפו להשפעת הדור הקודם. לא היה כל מאבק, אלא דמיון בסגנון ובתוכן. היינו עדים להרמוניה מסוימת.

מחמוד ע'נאיים: מישל חדאד שנחשב ל"ותיק" הרי הוא "חדש לגמרי"...